PHASELIS

Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi
Journal of Interdisciplinary Mediterranean Studies

Issue V (2019)

MS I. ve VIII. Yüzyıllar Arasında Kuzeybatı Pisidia'da Hristiyanlık

The Christianity in Northwest Pisidia Between 1st and 8th Centuries AD

Gülcan KAŞKA

<https://orcid.org/0000-0003-0566-3965>

Kansu EKİCİ

<https://orcid.org/0000-0002-8252-1138>

The entire contents of this journal, *Phaselis: Journal of Interdisciplinary Mediterranean Studies*, is open to users and it is an 'open access' journal. Users are able to read the full texts, to download, to copy, print and distribute without obtaining the permission of the editor and author(s). However, all references to the articles published in the e-journal *Phaselis* are to indicate through reference the source of the citation from this journal.

Phaselis: Journal of Interdisciplinary Mediterranean Studies is a peer-reviewed journal and the articles which have had their peer reviewing process completed will be published on the web-site (journal.phaselis.org) in the year of the journal's issue (e.g. Issue IV: January-December 2018). At the end of December 2018 the year's issue is completed and Issue V: January-December 2019 will begin.

Responsibility for the articles published in this journal remains with the authors.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

Citation G. Kaşka – K. Ekici, "MS I. ve VIII. Yüzyıllar Arasında Kuzeybatı Pisidia'da Hristiyanlık". *Phaselis* V (2019) 333-346. <http://dx.doi.org/10.18367/Pha.19021>

Received Date: 12.09.2019 | Acceptance Date: 21.11.2019
Online Publication Date: 25.12.2019

Editing Phaselis Research Project
www.phaselis.org

Geliş Tarihi: 12.09.2019
Kabul Tarihi: 21.11.2019
Yayın Tarihi: 26.12.2019

PHASELIS

V (2019) 333-346
DOI: 10.18367/Pha.19021
journal.phaselis.org

MS I. ve VIII. Yüzyıllar Arasında Kuzeybatı Pisidia'da Hristiyanlık

The Christianity in Northwest Pisidia Between 1st and 8th Centuries AD

Gülcan KAŞKA* - Kansu EKİCİ **

Öz: Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu Pisidia Bölgesi'nde de Hristiyanlığın yayılmasında Aziz Paulus ve Aziz Barnabas öncü bir misyon üstlenmişlerdir. Azizler gittikleri yerlerde yeni dinin yayılması için müritlerini görevlendirmişlerdir. MS I. yüzyılda yayılmaya başlayan Hristiyanlık sonraki yüzyıllarda halk tarafından kabul görmüştür. Hristiyanlar, MS III. yüzyıl sonu ve IV. yüzyılın başında zulümlere uğramıştır. Ancak MS 313 yılında ilan edilen Milano Fermanı'yla Hristiyanlık diğer dinlerle eşit statüye kavuşmuş ve Theodosius döneminde ise imparatorluğun resmi dini olmuştur. Bununla birlikte Hristiyanların kendi aralarında farklı görüşler meydana gelmiş bu görüş ayrılıklarını gidermek için sık sık konsiller düzenlenmiştir. Bu konsillere Pisidia Bölgesi'ndeki kentlerden de temsilciler gönderilmiştir.

Anahtar sözcükler: Philippus Arabs, L. Egnatius Victor Lollianus, Pontus et Bithynia, Nikomedeia, Ağırık Yazıtı

Abstract: As in many parts of Anatolia, in the region of Pisidia, St. Paulus and St. Barnabas have undertaken a leading mission in the spread of Christianity. The saints assigned their disciples to spread the new religion where they went. Christianity, which began to spread in the 1st century, was accepted by the people in the following centuries. At the end of the IIIrd century and the beginning of the IVth century, the Christians were murdered with persecutions. But Christians, the Milan Edict which was proclaimed in 313, gained equal status with other religions and then became the official religion in time of Theodosius. However, there were different views among Christians, the Christians have often appointed councils to remedy these disagreements. Representatives from the cities of Pisidia were sent to these councils.

Keywords: Pisidia, Christianity, Seleucia, Apollonia, Synod

Yahudiliğin küçük bir kolu olarak Ortadoğu'da ortaya çıkan Hristiyanlık zamanla bu dine mensup kişiler sayesinde evrensel bir yapıya bürünmüştür. Bu evrensel yapıya kavuşmasında ve dinin yayılmasında Aziz Paulus ile diğer azizlerin etkisi büyük olmuştur. Aziz Paulus ve arkadaşları bu dini yayarken öncelikle vatanlarından çeşitli nedenlerden dolayı imparatorluğun değişik bölgelerine sürülmüş Yahudileri kendilerine hedef kitle olarak seçmiştir¹. Antikçağ misyonerlerinin bu faaliyetleri doğrultusunda birçok Yahudi bir yandan Hristiyanlığı benimserken diğer taraftan pek çoğu da Hristiyanlığa karşı büyük reaksiyonlar göstermiştir. Paulus ve ardıllarının misyonerlik faaliyetleri sırasında sadece Yahudiler değil, ayrıca paganlar da Hristiyanlığı kabul etmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Isparta. gulcankaska@sdu.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0003-0566-3965>

** Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı Isparta. kansuekici@sdu.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-8252-1138>

¹ Katar 2007, 333.

Hristiyanlık yayıldığı ilk yüzyıldan itibaren kadınlar, yoksullar ve köleler arasında oldukça fazla kabul görmüştür. Zira toplum içinde oldukça fazla ezilen bu sosyal gruplar yüzyıllardır beledikleri insanca muameleyi bu yeni din sayesinde elde etmişlerdir. Hristiyanlığın kadınlar, yoksullar ve kölelere getirdiği birtakım kazançlar bu sosyal tabakalar arasında Hristiyanlığın son derece hızlı bir şekilde yayılmasını sağlamıştır. Pagan inancında kadınların toplumsal rolü oldukça kısıtlıydı. Birincil görevleri çocuk doğurmak ve ev işleriyle ilgilenmek olan kadın, soyun devamı için erkek çocuk doğurmak zorundaydı. Aksi durumda dünyaya gelen kız çocukları baba tarafından kabul edilmeyebilirdi. Üstelik kadınlar çok genç yaşta evlendiriliyordu. Ancak Hristiyanlık, kadınlara reva görülen bu uygulamalara şiddetle karşı çıkıyor, çocuğun cinsiyeti ne olursa olsun onu doğurmasını istiyordu. Kadınların evlenme yaşı 20'yd². İşte yeni dinin kadınlara sunduğu birtakım özgürlükler onların bu dine geçmesini hızlandırmıştı. Bu kadınların ayrıca pagan erkeklerle de evlenmesine kilise tarafından izin verilmiş ancak doğacak çocukların Hristiyan öğretilerine göre yetiştirilmesi istenmiştir³. Hristiyanlığın oldukça rağbet gördüğü diğer iki grup olan yoksullar ve kölelerde durum farklı olmamıştır. Zira Hristiyanlığın, Tanrı katında yoksullar ile zenginlerin eşit olduğunu, efendi ile köle arasında herhangi bir farkın olmadığını dile getirmesi⁴ bu devrimci anlayışın o yüzyılda alt tabakalarda karşılık bulmasına neden olmuş ve bu sayede de Hristiyanlık geniş bir kitleye yayılmıştır. Yeni dinin bu sosyal gruplara getirdiği reformist değerler onların bu dini hızlı ve kolay kabul etmesini sağlamış ancak resmi otoritenin de tepkisine neden olmuştur. Çünkü Hristiyanlığın getirdiği yeni anlayış, hak ve özgürlükler imparatorluğun yapısıyla taban tabana zıttı. Sosyal gruplar arasında sarsılmaz bir statü farkı bulunuyordu. Hristiyanlığın getirdiği kardeşlik ve eşitlik ilkesi bu statü farkını yerle bir ediyordu. Bu nedenlerden ötürü başlangıçta küçük bir inanan kitlesine sahip olan Hristiyanlık zamanla imparatorluk topraklarında büyük bir nüfusa sahip olmuştur.

MS 50 ya da 51 yılında İsa'nın havarileri Kudüs'te toplanmış⁵ ve Hristiyanlığı, Yahudilikten ayırarak yeni bir din yaratma yoluna girmişlerdir⁶. Bundan sonra Havariler, Kudüs'ten başlayarak, Anadolu, Hellas, Kuzey Afrika ve Roma'ya kadar yeni dini yaymaya çalışmışlardır. İmparator Nero döneminde Roma'da Hristiyanlığın varlığı bilinmektedir. Zira Roma'da çıkan yangının sorumlusu olarak görüldükleri için sert şekilde cezalandırılmışlardır⁷. MS 67 yılında Hristiyan aleminin önde gelen azizleri Petrus ve Paulus, Roma'da idam edilmişlerdir. Roma'da MS I. yüzyıldan itibaren yayılan Hristiyanlık, MS I. ve II. yüzyıllarda eyaletler arasındaki yoğun ticari faaliyetler sonucunda topluluklar arası kültür alışverişi sayesinde giderek yayılmıştır.

Anadolu'nun pek çok bölgesinde olduğu gibi Pisidia'da da Hristiyanlığın yayılmasında Paulus ve Barnabas öncü bir misyon üstlenmiştir. Azizlerin Pisidia Bölgesi'ni ziyaret etmelerindeki en büyük etmenlerden biri burada yerleşmiş Yahudi nüfusedir. Zira Hellenistik Dönem'de Antiokhos III Megas (MÖ 222-187), Lydia ve Phrygia Bölgeleri'nde vuku bulan bir başkaldırıdan dolayı bu topraklara Babylonia'dan Yahudi nüfusu getirtmiştir⁸. Yahudiler, Pisidia Bölgesi'ne kadar yerleşmiş olmalıdır. Zira Paulus ve Barnabas'ı, bir Pisidia kenti olan Antiokheia'ya çeken

² Stephenson 2016, 38.

³ Stephenson 2016, 38.

⁴ Sönmez 2015, 696.

⁵ Aydın 2002, 107.

⁶ Schaff 2002, 215 vd.; Adıbelli 2013, 135.

⁷ Tac. *Ann.* 15. 44. 3. sed non ope humana, non largitionibus principis aut deum placamentis decedebat infamia quin iussum incendium crederetur. ergo abolendo rumori Nero subdidit reos et quaesitissimis poenis adfecit quos per flagitia invisos vulgus Christianos appellabat. Suet. *Nero*. XVI.

⁸ *Ios. Ant. Iud.* 12, 147-149; ayrıca bk. Schalit 1960, 291; Trebilco 1994, 5; Parker 2013, 45, Levine 1999, 1008; Hegermann 1989, 146; Barclay 1996, 261.

neden, antik kaynaklardan varlığından haberdar olduğumuz Yahudilerdir. Azizler bölgeye gelmeden önce ziyaret ettikleri Kıbrıs'ta buranın Valisi Pisidia Antiokheialı Q. Sergius Paullus vasıtasıyla şehirde Yahudi nüfusu⁹ olduğunu öğrenmişlerdir. Misyonerlik faaliyetlerine 46-48 yıllarında başlayan azizler bu yolculuklarında Pisidia'daki Antiokheia'ya gelerek burada bir vaaz verdikten sonra Yahudi cemaati tarafından kentten kovulmuşlardır¹⁰. Bölgedeki diğer şehirlerde de Hristiyanlığın yayılması için müritlerini görevlendirmişlerdir. Bölgenin önemli kentlerinden olan Apollonia'da, Barnabas'ın kuzeni Marcus¹¹, Seleukeia Sidera'da ise Paulus'un öğrencisi olan Artemon¹² tarafından ilk olarak Hristiyanlık yayılmaya çalışılmıştır. MS II. yüzyılda bölgede Hristiyanlaşma hareketlerinin resmi otoritenin tepkisine rağmen devam ettiği görülmektedir. Bölgenin önemli kentlerinden biri olan Apollonia'dan çıkmış bir aziz olan Zosimos, imparator Traianus döneminde, Domitianus'un valiliği sırasında orduda asker olmamak için silahlarını atarak kiliseye sığınmış, orada vaftiz olmuş ve birçok işkenceye maruz kalmıştır. Bundan sonra Konane'ye kaçan Aziz, üç gün boyunca aç ve susuz biçare kaldıktan sonra iki çocuk ona su ve ekmek taşımış¹³ ve nihayetinde burada şehit edilmiştir. Traianus döneminde Hristiyanlar üzerindeki kovuşturmalar devam etmiştir. Ayrıca imparator Traianus döneminde Hristiyan Aziz Ignatios (Ignatius) Mesih inancına sahip olmasından ötürü Roma'ya götürülüp Colosseum'da aslanların önüne atılmak suretiyle şehit edilmiştir¹⁴.

Hristiyanlığın ortaya çıkmasıyla yeni mezhepler de oluşmaya başlamıştır. MS II. yüzyılın sonlarına doğru Pisidia'da montanistlerin varlığı bilinmektedir. Konana ya da Komamalı Zotikos ve Apameialı Iulianus'un kendi bölgelerindeki Montanistlere¹⁵ karşı hareket ettiği bilinmektedir¹⁶.

MS III. yüzyılda imparatorluk ekonomisi bozulmuş bunun yanı sıra sınırlar yağmacı barbar kavimlerinin akınlarına maruz kalmıştır. Bu yüzyılda imparatorluğu bekleyen tehlikelerden biri Got saldırılarıdır. Bu saldırıları önleyebilmek için İmparator Decius sefere çıkmış ancak ne yazık ki bu sefer kendi canına mal olmuştur. İmparator Decius (MS 249-251) hüküm sürdüğü süre boyunca dini alanda da bazı reformlar gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda tebaası altında yaşayan insanların tanrılara kurban kesmesini emretmiştir¹⁷. Ancak Hristiyanlar bu duruma aldırış etmemişler ve kendi dinlerinin gereklerini yerine getirmişlerdir. Bu yüzden imparator da Hristiyanlara karşı olumsuz tavır takınmış ve hükümlerini zamanında da pek çok aziz şehit edilmiştir. Aziz Tryphon ve Respicius, Decius zamanında Nikaia'da şehit edilmişlerdir¹⁸. MS 253 yılında tahta geçen Valerianus döneminde de (MS 253-260) Hristiyanlara karşı menfi düşünceler devam etmiştir. Yönetimi sırasında özellikle kiliseler hedef noktası haline gelmiştir. Hristiyanların mülklerine el konmuş ve din adamları cezalandırılmıştır. Bu dönemde Kartaca'nın piskoposu Kyprianos, proconsul Galerius Maximus'un emriyle öldürülmüştür¹⁹. MS III. yüzyılda bu

⁹ Georg. Syn. chron. 404ç.

¹⁰ Acta Apost. 13. 50; ayrıca bk. Kaşka 2017, 24.

¹¹ Vit. Proph. 141. 11-12; col 4. 10. 2-3.

¹² BHG III. nr. 2047; ayrıca bk. Mullen 2004, 105.

¹³ Syn. Ecc. Const. Synaxarium mensis Iunii 20.1; ayrıca bk. Iversen, 2012, 109.

¹⁴ MS 35-107 yılları arasında yaşamış Antiokheialı (Antakya) aziz Ignatios'un Romalılara yazdığı mektuplara ilişkin olarak bk. Ignat. Scr. Eccl. Epist. 4. 5. 1. 1 - 4. 5. 2 4.5.2 ; konuya ilişkin olarak ayrıca bk. Tiefenbach 2012, 28.

¹⁵ Montanus adlı bir Hristiyan tarafından kurulduğu için müritleri de Montanist olarak adlandırılmıştır. Phrygia bölgesinde ortaya çıkmış bir Hristiyanlık mezhebidir. Montanistler ahlaki davranışlar konusunda katı bir tutum göstermişler daha uzun süreli oruç tutmuşlar. Evlenmemeyi temizlik ve kutsallık olarak görmüşlerdir. Montanus ve Maximillia ile Priscilla bu mezhebin kurucularıdır (Şişman 2001, 5).

¹⁶ Euseb. Eccl Hist. 5. 16. 17. 1-12; ayrıca bk. Ramsay 1897, 482; Mullen 2004, 92.

¹⁷ Fox 2006, 452; Rives 1999, 135.

¹⁸ Mullen 2004, 129; RE XIII. col. 724 s.v. Tryphon 13.

¹⁹ Gwynn 2015, 10.

olumsuzluklara rağmen Hristiyanlık gelişimini sürdürmeye devam etmiştir. Bu yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen, Pisidia Bölgesi'nde bulunan Apollonia'da ele geçmiş bir yazıtta Aurelia Domna adlı bir kadının Hristiyan dedesi Diogenes'ten (Διογένου Χρηστιάνοῦ) bahsedilmektedir²⁰. Ayrıca yine bu kentten²¹ ve Tymandos'tan²² ele geçmiş epigrafik belgeler MS III. yüzyılda, bölgedeki Hristiyan nüfusunun varlığına işaret etmektedir. Bölgedeki mezar yazıtlarından anlaşıldığı üzere MS III. yüzyılda bozulan devlet ekonomisi nedeniyle halk mezar soyguncularına karşı birtakım önlemler almaya çalışmıştır. Pisidia bölgesi mezar yazıtlarında iki formülasyonun varlığı göze çarpmaktadır. Mezara zarar veren ya da bir başkasını koyan kentin yerel tapınağına belli bir miktarda para cezası ödemek zorundaydı²³. Ancak MS III. yüzyılın ortasına doğru *Eumeneia formülü* adı verilen başka bir formülasyon yazıtlarda görülmektedir. Bu yazıtlarda Hristiyanlar, mezara karşı suç işleyecek kişileri, tanrıya hesap vermek zorunda olduğu konusunda uyarmaktadır²⁴. Bu yüzyıl içinde kuzeybatı Pisidia Bölgesi'nde ele geçen Hristiyan yazıtları oldukça azdır.

MS III. yüzyılın son çeyreğinde imparator Diocletianus yönetsel anlamda bazı değişiklikler yapmıştır. Öncelikle imparatorluğu Doğu ve Batı olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Bu kısımların her birinin başında bir Augustus ve onun altında bir Caesar tayin etmiştir. Eyaletler imparator Diocletianus döneminde küçültülmüş ve Pisidia başlı başına bir eyalet konumuna yükseltilmiştir²⁵. Diocletianus'un idari yapıda gerçekleştirdiği bu reformların ardından başka bir teşebbüsü de imparatorlukta yaşayan Hristiyanlara karşı olmuştur. Onun döneminde Hristiyanlara karşı zulümler daha da artmıştır. Öyle ki kilise tarihçisi Eusebius bu dönemde kiliselerin mülklerine el konulduğunu, kutsal kitaplarının toplatılıp yakıldığını²⁶ ve Hristiyanların toplanmasının yasaklandığını aktarmaktadır²⁷. Diocletianus'un Hristiyanlara karşı başlattığı kıyım nedeniyle hükümranlılığı döneminde pek çok *martyr* hikayesi bilinmektedir. Anavatanları Pisidia Antiokheia yakınında bir köy olan Kalytoslu üç Hristiyan kardeş Alpheios, Zosimos ve Aleksandros'un şehadeti Diocletianus dönemine denk gelmektedir²⁸. Ayrıca Diocletianus zamanında Philomelionlu üç martyr bilinmektedir. Neon, Nikon, Heliodoros adlı bu şahıslar Diocletianus zamanında Pisidia Antiokheia'sında şehit edilmişlerdir²⁹. Diocletianus'un getirdiği Tetrarkhia sisteminin augustuslarından biri olan Maximinus Daia'nın (MS 270-313) Kolbasa'da bir fermarı bulunmuştur. Kolbasa'da bulunan fermarda Hristiyanların kendi inançlarında ısrar etmesi durumunda kentten ya da bölgeden ayrılmasına izin verileceği ve atalardan kalma dinlere sadık olanların ödüllendirilecekleri yazmaktadır³⁰. MS 312'de Lycia – Pamphylia Eyaleti'nin sakinleri Maximinus'a, Hristiyanların,

²⁰ MAMA 4. 221; ayrıca bk. Mullen 2004, 90.

²¹ MAMA 4. 201.

²² Sterrett 1888a, 389 no. 564; Talloen 2015, 201.

²³ Talloen 2015, 201.

²⁴ Sterrett 1888a, 411, no. 604; Ramsay 1897, 557, no. 435. Antiokheia için bk. CIG 3980; SEG 6. 568; 582; SEG 52 1388; 57 1399 (4); Robinson 1926, 223, no. 46; 234, no. 69-70; Calder 1955, 26; Ruggieri – Filipović 2007, 465, no. 69-70. Talloen 2015, 201.

²⁵ ILS 8932 = CIL III 13661; ayrıca bk. Kaşka 2017, 223. Belke – Mersich 1990, 79. Pisidia antikçağda genel olarak Isparta Burdur ve Antalya'nın kuzeyini kapsayan bölgedir. Diocletianus döneminde başlı başına bir eyalet haline getirilmiş ve daha sonraki yüzyıllarda imparatorluğun yaşadığı siyasi ve ekonomik çalkantılardan dolayı imparatorların aldığı önlemler nedeniyle Pisidia Eyaleti'nin sınırları da zaman içinde değişmiştir.

²⁶ Euseb. *Eccl. Hist.* 8. 2. 4.

²⁷ Euseb. *Eccl. Hist.* 9.10.8.

²⁸ PG 136, 265D; TIB 7. 286; ayrıca bk. Belke – Mersich 1990, 286 s.v. Kalytos, BHG; nr 63; Eyice 2002, 120; Mullen 2004, 97.

²⁹ Anastos 1967, 16-17; Eyice 2002, 120.

³⁰ Mitchell 1988, 108; Sodini 2014, 374; Lenski 2016, 94.

tanrıların barışını, toplumun huzurunu bozdukları gerekçesiyle bir dilekçe göndermişler ve Hristiyanlara karşı sert davranılmasını ve kentlerden gönderilmesini rica etmişlerdir³¹. Yöneticilerin bu dönemde Hristiyanlara karşı tutumu birbirinden farklıdır. Tetrarkhi sisteminin diğer iki yöneticisi olan Constantinus ve Licinius, MS 313 yılının Şubat'ında Milano Fermanı'nı imzalamasıyla Hristiyanlık diğer dinlerle eşit statüye kavuşmuştur³². MS 324'de Khrysopolis'te Licinius ve Constantinus arasında gerçekleşen savaştan sonra imparatorluğun tek hâkimi Constantinus olmuştur.

Constantinus'un belli bir Hristiyanlık yorumunu kabul etmesiyle mezhep ayrımıyla ilgili teolojik tartışmalar siyasi arenaya kaymış³³ ve Hristiyanlar arasındaki mezhep ayrımları şiddetlenmeye başlamıştır. İskenderiye (Mısır) kilisesinde görev yapan Arius'un fikirleri insanlar arasında geniş yankı bulmuş ve bu fikirler giderek imparatorluk topraklarında yayılmaya başlamıştır. Arius'un görüşlerini kabul edilemez bulan din adamları, onun görüşlerine şiddetle karşı çıkmıştır. MS 325 yılında Constantinus tarafından Hristiyanlık içinde bazı konuları tartışmak için düzenlenen Nikaia Konsili'nin ana gündemi başta Aryanizm³⁴ olmak üzere diğer ayrılıkçı gruplar ve onların yarattığı sorunlardır³⁵. Pisidia Bölgesi'nde yer alan kentlerden biri olan Apollonia'da da (Sozopolis) Arianusçu hiziplerin varlığı MS IV. yüzyılda yaşamış Basileios'un mektupları sayesinde bilinmektedir³⁶. Bu konsile Pisidia Bölgesi'nden pek çok kent iştirak etmiştir. Nikaia'da Amblada'yı Patricius³⁷, Baris'i Heraklios³⁸, Limenai'yı Granius³⁹, Metropolis'i Polykarpos⁴⁰, Neapolis'i Hesykhios⁴¹, Pappa'yı Akademios⁴², Seleukeia'yı Eutykhios⁴³ temsil etmiştir. Konsilde İsa ile Tanrının tözlerinin ayrı olduğunu ileri süren Ariusçu görüş reddedilmiş ve iman esasları belirlenmiştir⁴⁴. Pisidia Bölgesi'nde bu yüzyılda varlığı bilinen bir başka mezhep ise bölgenin kuzeydoğusunda bulunan Kindyria'daki Enkratite⁴⁵ adlı mezheptir⁴⁶. MS IV. yüzyıl yazarlarından Epiphanius, Pisidia ve Phrygia Bölgeleri'nde sayıları her geçen gün artan bu grubun varlığından eleştirel bir dille söz etmektedir. Ona göre bu mezhebin üyeleri Tatianos tarafından kandırılarak gerçek yoldan saptırılmış ve kendilerini aptallıklara adanmışlardır⁴⁷.

MS 325'te düzenlenen Nikaia Konsili'nden sonra Ariusçular ve karşıtları arasındaki tartışma son bulmamıştır. İki grup arasındaki sürtüşmeler 359 yılında düzenlenen ve ikiz konsiller adı

³¹ Talloen 2015, 201; Şahin 1994, no. 12.

³² Anastos 1967, 16-17; Kaçar 2013, 49.

³³ Aydın 1998, 354.

³⁴ Ariusçulara göre İsa ahlaki yönden öylesine büyük bir insandı ki, Tanrı onu oğlu olarak kabul etmiş ve insanların günahlarının kefareti olarak kurban etmiştir. Daha sonra Rab onu diriltirek Tanrı katına yükseltmiştir. Bu yüzden İsa tüm insanların örnek alması gereken kusursuz bir modeldi. Rubenstein 2004, 26

³⁵ Theodor. *Hist. Eccl.* 1. 11-13; ayrıca bk. Kaçar 2002, 2.

³⁶ Basil. *Epist.* 261. 1-11.

³⁷ Mullen 2004, 88.

³⁸ PG. 136, 265D; ayrıca bk. Belke-Mersich 1990, 206 s.v. Baris; Mullen 2004, 91.

³⁹ Belke – Mersich 1990, 328 s.v. Limenai.

⁴⁰ Belke – Mersich 1990, 340 s.v. Metropolis 1; Mullen 2004, 101.

⁴¹ Belke – Mersich 1990, 347 s.v. Neapolis.

⁴² Belke – Mersich 1990, 355 s.v. Pappa.

⁴³ Belke – Mersich 1990, 378 s.v. Seleukeia Sidera.

⁴⁴ Sinanoğlu 2001, 550.

⁴⁵ Bu mezhep şehit Iustinus'un öğrencisi Tatianus (yaklaşık MS 160-200) tarafından kurulmuş bir mezheptir. Tarikat evliliğe, et yemeğine ve şarhos edici içecekler içilmesine karşıydı. MS IV. yüzyılda yaşamış Kaisareialı Eusebios, bu mezhebin sapkın olduğunu ileri sürmüş ve bu mezhebin sapkın düşüncelerini Saturninus ve Markion adlı şahısların gizlice yaymaya çalıştığını ileri sürmüştür. Euseb. *Eccl Hist* 4. 28. 1. 1-4. 29. 3. 3; ayrıca bk. Tabbernee 2014, 293; Filipini 2017, 430.

⁴⁶ MAMA 7. 96.

⁴⁷ Epiph. *Pan.* 2. 215. 2-6.

verilen Ariminum ve Seleucia ad Calycadnum synod'larında⁴⁸ devam etmiştir. Seleucia ad Calycadnum'daki konsilde Ariusçu *diakonos* Aetius görevinden alınmış ve imparator II Constantinus (MS 337-361) tarafından Amblada'ya sürgüne gönderilmiştir⁴⁹. MS IV. yüzyılın sonunda Hristiyan alemi için sevindirici bir gelişme yaşanmıştır. İmparator Theodosius (MS 379-395), Hristiyanlığı resmi din olarak ilan etmiş ve bunun sonucunda pagan tapınakları artık kiliselere dönüştürülmeye başlanmıştır. Ayrıca imparator Theodosius, Constantinus tarafından düzenlenen İznik Konsili'nde alınan kararların onaylanması ve Ariusçuluğa son darbeyi vurmak için MS 381 Constantinopolis konsilini tertiplemiştir. Theodosius'un düzenlediği bu konsile 180 piskopos iştirak etmiş, teslisçi Meletius'la Ariusçu taraflar karşı karşıya gelmiştir. İznik'te alınan kararlar bu konsilde yapılan eklemelerle son şeklini almıştır: *"Her şeye gücü yeten, göğün, yerin, görülen ve görülmeyen bütün şeylerin Yaradanı olan tek bir Baba Tanrı'ya inanıyoruz. Tek Rab İsa Mesih'e inanıyoruz. Tanrı'nın biricik Oğlu, ezelden beri Tanrı'dan doğan, Işık'tan gelen Işık, gerçek Tanrı'dan gelen gerçek Tanrı, yaratılmış değil, doğurulmuş, Tanrı ile aynı öze sahip olan, kendi aracılığıyla her şey yaratılmış, biz insanlar için kurtuluşumuz için göklerden inmiş, Kutsal Ruh ve bakire Meryem aracılığıyla beden alıp insan olmuş, Pontius Pilatus'un emriyle bizim için çarmıha gerilmiş, sıkıntı çekmiş, gömülmüş, göklere yükselmiş, Baba'nın sağında oturmuş, dirilerle ölüleri yargılamaya görkemle gelecek O'dur. O'nun egemenliği hiç son bulmaz. Kutsal Ruh'a da inanıyoruz. Rab olan, yaşam veren, Baba'dan çıkıp gelen, Baba ve Oğul ile birlikte tapınıp yüceltilen, peygamberlerin ağzından konuşan O'dur. Havarilerin yolunda olan tek bir evrensel topluluğa inanıyoruz. Günahların bağışlanması için tek bir vaftizi tanıyoruz. Ölülerin dirilişini ve gelecek çağın yaşamını bekliyoruz"*⁵⁰. Bu konsilde Constantinopolis kilisesi ayrıca hiyerarşik olarak ikinci sıraya getirilmiştir⁵¹. Konsil'de Adada'yı Ananios⁵², Tymandos'u Kallinikos⁵³, Konane'yi Helladios⁵⁴ ve Limenai'yı Fautus⁵⁵ temsil etmiştir.

MS IV. yüzyılda yaşanan gerilimler Hristiyanlar arasında sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. MS 428 yılında İran asıllı Nestorios Constantinopolis patrikliğine tayin edilmiştir. Nestorios göreve başladığının ilk yılında kendini Hz. Meryem'e "Theotokos-Tanrı doğuran" ve Meryem'in yalnızca bir insanın annesi (Anthropotokos) olduğunu vurgulayan gruplar arasındaki çatışmanın içinde bulmuştur. Nestorios, *Theotokos* unvanının kullanılmasını reddetmemiştir. Ancak bu unvanının tek başına kullanılmasının bazı sakıncaları doğuracağını öngörerek dikkatli davranmıştır. Bu yüzden "Meryem'e Mesih'i doğuran" anlamına gelen *Khristotokos* unvanını layık görmüştür⁵⁶. Rakibi olan Khryllos, Nestorios'un fikirlerinin İsa'nın tanrılığına gölge düşüreceğine inandığı için şiddetle karşı çıkmıştır. Nestorios'un görüşlerden korkuya kapılan rakipleri MS 431 yılında Birinci Efes Konsili'ni düzenlemişlerdir⁵⁷. İskenderiye ve Roma piskoposlarının önderliğinde toplanan konsilde Nestorios'un düşünceleri reddedilmiş, Meryem'e tanrı anası denmesine karar verilmiştir⁵⁸. Bu konsilde Apollonia'yı Severus⁵⁹, Konana'yı Prothymios⁶⁰ temsil

⁴⁸ Rubenstein 2004, 172; Özyıldırım 2007, 1-42.

⁴⁹ Philost. *Hist. Eccl.* 5. 2. 1.

⁵⁰ Madrigal 2014, 10.

⁵¹ Kaçar 2009, 123.

⁵² Belke – Mersich 1990, 170 s.v. Adada.

⁵³ Belke – Mersich 1990, 408 s.v. Tymandos.

⁵⁴ Belke-Mersich 1990, 311 s.v. Konane.

⁵⁵ Belke-Mersich 1990, 328 s.v. Limenai.

⁵⁶ Tarakçı, 2010, 219.

⁵⁷ Kades 2008, 37.

⁵⁸ Eroğlu 1999, 398; 2000, 313.

⁵⁹ ACO I, 4; 29 nr. 20.

etmiştir. MS 449 da İkinci Efes Konsili toplanmıştır. Monofizit görüşün galip çıktığı bu konsilde Apollonia'yı Olympios⁶¹ temsil etmiştir. Ancak bu konsilde alınan kararlar Hristiyan alemini rahatsız etmiş, Doğu Roma imparatoru Marcianus'un davetiyle Khalkedon'da 451 yılında başka bir konsil tertip edilmiştir. Bu konsilde, MS 449'da düzenlenen 600 piskoposun iştirak ettiği ve Papa I. Leon tarafından "Haydutlar Konsili" olarak nitelendirilen Efes Konsili reddedilmiş ve Hz. İsa'nın hem insanî hem ilâhî iki tabiata sahip olduğu görüşü kabul edilmiştir⁶². Ayrıca konsile iştirak etmeyen ve konsil kararlarını kabul etmeyenler Monofizit olarak adlandırılmış ve kiliseden çıkarılmıştır⁶³. 451'deki Khalkedon konsiline, Apollonia'dan 449'daki Efes konsiline katılan Olympios⁶⁴ Seleukeia Sidera'dan 458'deki *Epistula ad Leonem*'i imzalayan Aleksandros⁶⁵ iştirak etmiştir.

MS V. yüzyıl içinde bir yandan Hristiyanların kendi içindeki farklı görüşlerden doğan problemler nedeniyle sık sık konsiller toplanırken diğer yandan kentler, dinsel yapıların inşasına devam etmişlerdir. Augustus'un kurmuş olduğu kolonilerden biri olan Parlais'ta⁶⁶ Posidonios, Ammaianos, Domnos, Nikias adlı *diakonos*lar kilisenin *eukterion*'unu⁶⁷ (τὸ εὐκτήριον) inşa etmişlerdir⁶⁸. Kuzeybatı Pisidia Bölgesi'nde yer alan Seleukeia'da MS IV. ya da V. yüzyıla tarihlenen bir yazıtta Aziz Georgios'un⁶⁹ derneğinin üyelerinden bahsedilmiştir⁷⁰. Kent teritoryumunda ele geçmiş MS V. ya da VI. yüzyıla tarihlendirilen bir başka yazıtta *piskopos* Metrodoros'un ismi zikredilmektedir⁷¹. MS 440'da Pisidia Eyaleti'nin önemli kentlerinden Sagalassos'ta iki tapınak kiliseye dönüştürülmüştür⁷². Bu yazıtlarda ayrıca kilise memuriyetlerinden de bahsedilmektedir. Diğer kentlerde olduğu gibi Apollonia'da da ele geçmiş yazıtta *diakonos* adlı memuriyetten bahsedilmektedir.

MS VI. yüzyılda Pisidia Bölgesi, imparator Iustinianus döneminde (MS 527-565) yeniden organize edilmiş ve bölge *praetor* düzeyinde bir vali tarafından yönetilmeye başlanmıştır⁷³. Ayrıca bu dönemde haydut çeteleri bölgedeki halka oldukça zarar vermiş ve halk sorunun çözümü için imparator Iustinianus'a başvurmuştur⁷⁴. Iustinianus Dönemi'nde, Pisidia'daki kentler bir taraftan bu sorunlarla uğraşırken diğer yandan kilise çatısı altında örgütlenmelerini sürdürmüşlerdir. Iustinianus döneminde yaşamış Hierokles'in kaleme aldığı Synekdemosis adlı eserde Pisidia *metropolis*'i Antiokheia'nın altında diğer Pisidia kentleri sıralanmıştır⁷⁵. Iustinianus döne-

⁶⁰ Belke-Mersich 1990, 311 s.v. Konane.

⁶¹ Belke-Mersich 1990, 387 s.v. Apollonia.

⁶² Harman 2002, 177.

⁶³ Harman 2002, 177.

⁶⁴ Belke-Mersich 1990, 387 s.v. Apollonia.

⁶⁵ Belke-Mersich 1990, 378 s.v. Seleukeia Sidera.

⁶⁶ Levick 1967, 53 vd.

⁶⁷ Tapınma işlemine hizmet eden basit salon şeklindeki mekân.

⁶⁸ SEG 2. 746.

⁶⁹ Aziz Georgos imparator Diocletianus döneminde yaşamış ve şehit edilmiş bir azizdir. MS 280 yılında doğmuştur. Babası Kappadokialı annesi Filistin'in Lydda şehrindeydi. İmparator Diocletianus zamanında orduda asker olarak görev almış üst mertebelere haiz olmuştur. Bu dönemde İmparator'un Hristiyan tebaa için çıkarmış olduğu fermana kendisi de bir Hristiyan olduğu için riayet etmemiştir. Bunun sonucunda hapse atılmış, büyük işkencelere maruz kalmış ve bu sürede içinde de birçok mucize göstermiştir. En sonunda imparatorun emriyle öldürtülmüştür. Sterrett 1888a, 333, no. 465; SEG 52. 1398 [1-2]; Sterrett 1888b, 118, no. 89.

⁷⁰ <http://csla.history.ox.ac.uk/record.php?recid=S00259>.

⁷¹ Sterrett 1888a, 334, no. 467: [†] εὐχὴ Μητροδῶρου ἐπισ[κόπου].

⁷² Akın 2012, 62.

⁷³ Iust. Nov. 195. 15-18.

⁷⁴ Iust. Nov. 711. 21-712. 11.

⁷⁵ Hierok. Synek. 673-1 s.v. Sozopolis; 674-2 s.v. Ioustinianoupolis; s.v. Tymandos 673-2. Bu eserde imparatorluğun

mi, Doğu Roma imparatorluğunun (MS 527-565) iktisadi açıdan bir düzelme gösterdiği bir dönemdir. Ancak ondan sonra tahta geçen haleflerinin bazıları kendisi gibi bir başarı göstere-memiştir. İmparatorluk doğu ve batıdan gelen saldırılarla düşmanların hedefi haline gelmiştir. İmparatorluk ahalisi bu meşakkatli durumda manevi kaygılarını karşılayabilmek için çok sayıda kutsal tasvirler yapmış ve bunlardan medet ummuşlardır. Öyle ki daha MS IV. yüzyılda kilise içinde tartışılmaya başlanan ikona problemi MS VII. yüzyılda ikonların yüceltilmesiyle hat safhaya ulaşmıştı. Bu durum MS VIII. yüzyılda içinden çıkılamayacak bir hal almış, insanlar tarafından mukaddes imgelere açıkça tapınılmış ve vaftiz törenlerinde lahut imgelere vaftiz anne ve baba görevi verilmiştir⁷⁶. Ikona yanlılarının yarattığı bu vaziyet Küçük Asya'daki piskoposların tepkisine neden olmuştur. Bu durumu açıkça putperest bir davranış olarak gören piskoposlar bir bildiri yayınlamakla ikona karşıtı bir tutum sergilemişlerdir ve halkı bu duruma karşı uyarma misyonunu üstlenmişlerdir⁷⁷. MS VIII. yüzyılda imparator III. Leon⁷⁸ (MS 717-741) tasvir yanlılarına karşı öncü bir adım atmış ve Hz. İsa'nın Konstantinopolis'te yükselen altından bir heykelini yıkması için bir müfreze görevlendirmiştir⁷⁹. Bu görevliler halkın tepkisiyle karşı karşıya kalmış ve olaylar sonucunda büyük ayaklanmalar vuku bulmuştur. Sadece Anadolu'da değil İtalya'da da ayaklanmalar baş göstermiştir. Bir zamanlar Roma İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü İtalya'daki ayaklanmaların arkasında Papa Gregorius'un desteği bulunmaktaydı⁸⁰. İmparator, olayların şiddetlenmesinden sonra MS 730 yılında *silention* olarak bilinen bir kilise konsilini topladı ve kutsal tasvirlerin ortadan kaldırılmasını emretti⁸¹. Halk ikona yanlıları ve ikona karşıtları (ikonoklast) diye iki gruba bölünmüştü. MS 754 yılında ikonoklastlar kendi konsillerini (Hieria Konsili) toplayarak kendilerinin düşüncelerine ters gelen ikona yanlılarının görüşlerini redderek onları aforoz etmişlerdir⁸². Çünkü onlara göre halkın taptığı ikonalar İsa'nın tanrısal doğasını değil insansal doğasını betimliyordu⁸³.

MS 780 yılında ise ikona yanlılarını sevindirecek bir gelişme yaşanmıştır. Doğu Roma imparatoru IV. Leon ölmüş (MS 775-780) ve yerine oğlu VI. Konstantinos (MS 776-796) geçmişti. İmparatorun kendisi henüz çocuk denecek yaşta olduğu için devlet idaresi imparator naibi olarak annesi Irene'ye geçmişti. Zira imparatoriçe ikona yanlısıydı ve bu durumu destekleyen doğulu-batılı piskoposların bir araya gelerek bir konsil toplamasını teşvik etmiştir. MS 11 Eylül 787'de konsilin açılışı Nikaia'da yapılmıştır⁸⁴. Bu konsilin toplanma gayesi ikonların doğası ve kiliselerdeki yerlerini belirleyerek ikon taraftarları ve karşıtları arasında uzun zamandan beri var olan çatışmaya son vermektir. Konsil kapsamında sekiz oturum gerçekleştirilmiştir. Anadolu'nun eyaletlerinden piskoposlar toplantıya iştirak etmişler ve birçok karar almışlardır.

Pisidia ve Lykaonia Eyaletleri beraber listelenmiş ancak Lykaonia Eyaletinden çok az piskopos konsile iştirak etmiştir.

Aşağıdaki tabloda Pisidia metropolisi Antiokheia'nın altında konsile katılan Pisidia kentleri verilmiştir⁸⁵.

64 eyaletinden 912 şehir listelenmiştir.

⁷⁶ Norwich 2013, 288.

⁷⁷ Norwich 2013, 288.

⁷⁸ Theop. Chron. 391; ayrıca bk. Vasiliev 1943, 297; Ostrogorsky 2011, 144; Norwich 2013, 284.

⁷⁹ Theop. Chron. 405. 1-14; ayrıca bk. Norwich 2013, 289.

⁸⁰ Theop. Chron. 408. 21-25; ayrıca bk. Levchenko 2007, 143; Norwich 2013, 289.

⁸¹ Theop. Chron. 408. 28-409. 7; ayrıca bk. Atkinson 1973, 52; Norwich 2013, 299.

⁸² Theop. Chron. 427. 28-428. 2; ayrıca bk. Madricgal 2014, 25.

⁸³ Madricgal 2014, 25.

⁸⁴ Theop. Chron. 462. 17-462.25; ayrıca bk. Darrouzès 1975, 5; Iversen 2012, 109.

⁸⁵ Tablo Darrouzès 1975, 50'den alıntılanmıştır.

- A. Birinci oturum
- B. İkinci oturum (26 Eylül)
- D. Dördüncü oturum (1 Ekim)
- E. Yedinci oturum (13 Ekim)
- F. Yedinci oturumun özeti

Tablo 1. 787 Nikaia Konsili'ne katılan Pisidia Kentleri

Kent	Piskopos	A	B	D	E	F
Philomelion	Sisinnios	228	219	281	280	264
Pappa	Mikhael	229	221	282	281	263
Tymbriada	Iohannes	-	-	-	504	265
Sagalassos	Iohannes	230	222	287	286	-
Apameia K.	Sisinnios	231	223	283	282	-
Konata	Constantin	232	224	284	283	-
Adada	Nikephoros	233	-	285	284	-
Tiyassos	Petros	234	-	286	285	-
Baris	Leon	235	-	288	287	-
Seleukeai P.	Petros	236	-	289	288	-
Sozopolis	Leon t.	237	225	-	-	-

Tabloda Pisidia kentlerinin A, D, E oturumlarına büyük çoğunluğunun katıldığı, B ve F oturumlarına çoğunluğun iştirak etmediği görülmektedir.

Kuzey Pisidia Bölgesi'nde Hristiyanlık Paulus ve yoldaşlarının çabalarıyla MS I. yüzyılda yeşermeye başlamış diğer bölgelerde olduğu gibi sonraki yüzyıllarda yayılmayı sürdürmüştür. Paulus'un bölgeye ziyarette bulunmasının en büyük nedenlerinden biri buradaki Yahudi nüfusunun varlığıdır. Zira Antiokheia'da bulunan sinagogtan antik kaynaklar bahsetmektedir. Bunun dışında Seleukeia Sidera bulunmuş yazıtlarda Yahudi isimleri geçmektedir⁸⁶. Olasılıkla kentte Yahudiler yaşamaktaydı⁸⁷. Bölgedeki Yahudi nüfusundan haberdar olan azizler bölgeye gelmiş ve halkı Hristiyanlığa davet etmişlerdir. MS III. yüzyılda bölgede Hristiyanlıkla ilgili yazıtlara çok sık rastlanılmamaktadır. Bu durum, bölgedeki yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazıların sayısının azlığından kaynaklanabileceği gibi yönetim erkinin Hristiyanlara uyguladığı zulümlerden dolayı Hristiyanların bu tarihlerde kendilerini gizlemiş olmalarına da bağlanabilir. Bu baskılar altında Hristiyanlar ya kendilerini inkâr etmek zorunda kalmış ya da öyle görünmek istemiş olmalıdırlar. Diocletianus'un başa geçmesiyle diğer bölgelerde olduğu gibi Pisidia Bölgesindeki Hristiyanlar da büyük bir katliama uğramışlardır. MS 311-313 yılları arasında Pisidia Eyaleti valisi Valerius Diogenes'in döneminde katliamlar oldukça fazladır. Hristiyanlığın resmi din olarak benimsenmesiyle kilise örgütleri devlet bünyesinde gittikçe erk sahibi olmuş ve ilerleyen yüzyıllarda bu durum aynı şekilde kilise yönetiminin lehine süregelmiştir. Hristiyanlığın diğer dinlerle eşit statüye kavuşmasından sonra kiliseler giderek siyasi ve ekonomik açıdan büyük güçler elde etmiştir. Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte bölgede MS II. yüzyıldan itibaren farklı Hristiyan cemaatlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Ariusçular, Montanistler ve Enkratite mezhepleri bunlar arasındadır. Ayrıca imparatorluk genelinde MS IV. yüzyılda Hristiyan gruplar arasındaki görüş ayrılıkları giderek şiddetlenmiş, yönetim ve din adamları bu görüş ayrılıklarına bir son vermek için sık sık konsiller toplamışlardır. Bunun sonucunda eyaletlerde bulunan piskoposlar toplanan bu konsillere temsilci göndermişlerdir. Kuzey Pisidia'da bulunan Apollonia, Seleukeia, Konana ve Tymandos bu konsillerin bazılarına iştirak etmiştir. Bu kentlerde bulunan yazıtlar MS V. ve VI. yüzyıllarda

⁸⁶ Kent yazıtlarında Iohannes ve Abramis gibi Yahudi isimleri geçmektedir. Sterrett 1888a, 333 no. 465; 1888b, 118 no. 89.

⁸⁷ Talloen 2015, 203.

kentlerin artık Hristiyan bir yapıya büründüğünü göstermektedir.

Fig. 1. MÖ III. ve I. yüzyıllarda Babil, Küçük Asya ve Hellas'taki Yahudi diasporası. Hegermann 1989, 147.

Fig. 2. Hz. İsa döneminde Yahudi diasporası. Hegermann 1989, 118-119.

BİBLİYOGRAFYA

Antik Kaynaklar

- Acta Apost. Acta Apostolorum. Kullanılan Metin ve Çeviri: The Greek New Testament, Eds., K. Aland – M. Black – C. M. Martini – B. M. Metzger – A. Wikgren. Stuttgart (1968²) 416–528.
- Basil. *Epist.* (= Basileos, *Epistulae*) Kullanılan Metin ve Çeviri: Saint Basile, *Lettres*. Vols. 3, Edt.: Y. Courtonne, Paris 1966.
- Epiph. Pan. Epiphanius, Panarion (Adeversus Haereses) Epiphanius, **Kullanılan Metin ve Çeviri**: Bände 1-3: Ancoratus und Panarion, Die griechischen christlichen Schriftsteller. Edt.: K. Holl. Leipzig 1915.
- Epist. Paul. Ad Coloss.* *Epistula Pauli ad Colossenses, The Greek New Testament*. Eds.: K. Aland – M. Black – C. M. Martini – B. M. Metzger – A. Wikgren. Stuttgart 1968.
- Euseb. *Eccl. Hist.*, (= Eusebios, *Historia Ecclesiastica*), **Kullanılan Metin ve Çeviri**: *Eusebe de Cesaree. Histoire ecclesiastique*. 3 vols. Edt.: G. Bardy. Paris 1967.
- Georg. Syn. chron. (= Georgios Syncellus, *Ecloga Chronographica*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Ecloga chronographica*. Edt. A. A. Mosshammer, Leipzig 1984.
- Hierok. Synek. (= Hieroclis Synecdemos) Kullanılan Metin: *Hieroclis Synecdemos et notitiae Graecae episcopatum*. Edt. G. Parthey, Amsterdam 1967.
- Ignat. Scr. Eccl. Epist. (= Ignatus, *Epistulae vii genuinae*) Ignace d'Antioche. Polycarpe de Smyrne. Kullanılan Metin ve Çeviri: *Lettres. Martyre de Polycarpe*. Edt.: P. T. Camelot. Paris 1969.
- Iust. Nov. (= Novellae Iustinianii) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Corpus iuris civilis 3*, Eds. R. Scholl – W. Kroll. Berlin 1895.
- Philost. *Hist. Eccl.* (= Philostorgius, *Historia Ecclesiastica*) Kullanılan Metin ve Çeviri: Philostorgius. *Kirchengeschichte* Edt. F. Winkelmann. Berlin 1981.
- Plin. *Epist.* (= Gaius Plinius Caecilius Secundus, *Epistulae*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Genç Plinius'un Anadolu Mektupları 10 kitap*. Çev.: Ç. Dürüşken – E. Özbayoğlu, İstanbul 1999. (Yapı Kredi Yayınları)
- Prop. Vit. (= Prophetarum vitae fabulosae) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Index apostolorum discipulorumque Domini (textus Pseudo-Dorothei)*. Edt. T. Schermann. Leipzig 1907.
- Suet. Nero. (= Gaius Suetonius Tranquillus, *de Vita Caesarum*) Kullanılan Metin ve Çeviri: Gaius Suetonius Tranquillus, *On İki Caesar'ın Yaşamı*. Çev.: F. Telatar ve G. Özaktürk. Ankara 2008. (Türk Tarih Kurumu Yayını).
- Tac. *Ann.* (= Tacitus, *Annales*) Kullanılan Metin ve Çeviri: Tacitus, *Annals*. Trans.: J. Jackson. Cambridge-Massachusetts 1937. (The Loeb Classical Library).
- Theodor. *Hist. Eccl.* (= Theodoretos, *Historia ecclesiastica*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Die griechischen christlichen Schriftsteller. Eds.: L. Parmentier - F. Scheidweiler. Berlin 1954.
- Theop. Chron. (= Theophanes, *Chronographia*) Kullanılan Metin ve Çeviri: Theophanis *Chronographia* 1. Edt. C. Boor. Leipzig 1883.

Modern Literatür

- ACO Acta Conciliorum Oecumenicorum. Tomus I: Concilium Universale Ephesenum. Volumen I: Acta Graeca. Pars I: Collectio Vaticana. 1-32 Edt. E. Schwartz – S. Johannes, Berolini 1927.
- Adıbelli 2013 R. Adıbelli, "Doğu Hristiyanlarının Bugünkü Durumuna Genel Bir Bakış". *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2013) 133-172.
- Akın 2012 Y. Akin, *İS. III. – V. Yüzyıllarda Pamphylia Kentlerindeki Toplumsal*

- Değişimler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi SBE. Antalya 2012.
- Anastos 1967 M. V. Anastos, "The Edict of Milan (313): A Defence of its Traditional Authorship and Designation". *Revue des études byzantines* 25 (1967) 13-41.
- Atkinson 1973 J. Atkinson, "Leo III and Iconoclasm". *Theoria: A Journal of Social and Political Theory* 41 (1973) 51-62.
- Aydın 1998 M. Aydın, "Hristiyanlık Mezhepler ve Tarikatlar". *TDVİA* 17 (1998) 353-358.
- Aydın 2002 M. Aydın, "Konsillerin Hristiyanlıktaki Yeri ve Önemi". *Dinler Tarihi Araştırmaları III* (2002) 107-117.
- Barclay 1996 J. M. G. Barclay, *Jews in the Mediterranean Diaspora: From Alexander to Trajan (323 BCE 117 CE)*. Edinburgh 1996.
- Belke – Mersich 1990 K. Belke – N. Mersich, *Tabula Imperii Byzantini 7, Phrygien und Pisidien*. Wien 1990.
- BHG Bibliotheca Hagiographica Graeca. Edt. F. Halkin, (Bibliotheca Hagiographica Graeca (Société des Bollandistes), Brüksel 1957.
- Calder 1955 W. M. Calder, "Early-Christian Epitaphs from Phrygia". *Anatolian Studies* 5 (1955) 25-38.
- CIG Corpus Inscriptionum Graecarum. Edt. A. Böckhe, *Corpus Inscriptionum Graecarum*, Berlin 1828-1877.
- Darrouzès 1975 J. Darrouzès, "Listes épiscopales du concile de Nicée (787)". *Revue des études Byzantines* 33 (1975) 5-76.
- Eroğlu 1999 A. H. Eroğlu, "Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Sebepleri". *Dini Araştırmalar* 2/5 (1999) 387-413.
- Eroğlu 2000 A. H. Eroğlu, "Hristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/1 (2000) 309-325.
- Eyice 2002 S. Eyice, "Thekla at Antioch". Eds. T. Drew-Bear – M. Taşlıalan – C. M. Thomas *Actes du Ier congrès international sur Antioche de Pisidie*. Lyon (2002) 111-122.
- Filipini 2017 A. Filipini, "Non sono atti degli apostoli ma scritti demoniaci. Il movimento enkratita nell'Anatolia tardoantica: iscrizioni, eresilogi e testi apocrifi". *Asia Minor Studien* 86 (2017) 413-472.
- Fox 2006 R. L. Fox, *Pagans and Christians*. New York 2006.
- Gwynn 2015 C. M. Gwynn, *Christianity in the Later Roman Empire: A Sourcebook*. London 2015.
- Harman 2002 Ö. F. Harman, "Konsil" *TDVİA* 26 (2002) 175-178.
- Hegermann 1989 H. Hegermann, "Diaspora in the Hellenistic Age". *The Cambridge History of Judaism*. Eds. W. D. Davies – L. Finkelstein. Cambridge (1989) 115-166.
- ILS Inscriptiones Latinae Selectae. I-III. Edt. H. Dessau, Berlin
- Iversen 2012 P. A. Iversen, "Inscriptions from Pisidian Konane (Conana) and the Surrounding Area". *Epigraphica Anatolica* 45 (2012) 104-152.
- Kaçar 2002 T. Kaçar, "Roma İmparatorluğu'nda Kilise Konsillerinin Siyasallaşması: İzni Örneği". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/1 (2002) 1-18.
- Kaçar 2009 T. Kaçar, "Konstantinopolis Kilisesinin Kuruluşu: Mitoloji ve Tarih". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 14 (2009) 115-137.
- Kaçar 2013, T. Kaçar "Roma İmparatorluğu, Hristiyanlar ve Milano Fermanı'nın 1700. Yılı". *Toplumsal Tarih Dergisi* 230 (2013) 46-50.
- Kades 2008 T. Kades, *Der Dialog zwischen Christen und Muslimen im Spannungsfeld von Tradition und Moderne XXI*. Berlin 2008.

- Kaşka 2017 G. Kaşka, "Pisidia Antiokheia'sında Hristiyanlık", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 41 (2017) 21-33.
- Katar 2007 M. Katar, "Tevhitten Teslise Geçiş Sürecinde Hristiyanlık (Bir Yahudi İhya Hareketi Olarak Başlayan Hristiyanlığın Evrensel Bir Din Haline Geliş Öyküsü)". *Journal of Islamic Research* 20/3 (2007) 330-339.
- Lenski 2016 N. Lenski, *Constantine and the Cities: Imperial Authority and Civic Politics*. Philadelphia 2016.
- Levick 1967 B. Levick, *Roman Colonies in Southern Asia Minor*. Oxford 1967.
- Levine 1999 L. I. Levine, "The Hellenistic-Roman Diaspora c. 70–c. 235: The Archaeological Evidence". Eds. W. Horbury – W. D. Davies – J. Sturdy, *The Cambridge History of Judaism* 3. Cambridge (1999) 991-1024.
- Levtchenko 2007 M. V. Levtchenko, *Bizans Tarihi*. Çev.: Maide Selen. İstanbul 2007.
- Madrigal 2014 M. Madrigal, *Anadolu'nun Ekümenik Konsilleri*. İstanbul 2014.
- MAMA Monumenta Asiae Minoris Antiqua. Manchester 1928-.
- Mitchell 1988 S. Mitchell, "Maximinus and the Christians in A.D. 312: A New Latin Inscription". *JRS* 78 (1988) 105-124.
- Mullen 2004 R. L. Mullen, *The Expansion of Christianity A Gazetteer of its First Three Centuries*. Leiden-Boston 2004.
- Norwich 2013 J. J. Norwich, *Bizans: Erken Dönem (MS. 323-802)*. Çev.: Hamide Koyukan. İstanbul 2013.
- Ostrogorsky 2011 G. Ostrogorsky, *Bizans Tarihi*. Çev.: Fikret İşıltan. Ankara 2011.
- Özyıldırım 2007 M. Özyıldırım, "Ariminum ve Seleucia ad Calycadnum Konsilleri, 359 İkiz Konsiller Yılı". *Olba* XV (2007) 1-42.
- Parker 2013 B. Parker, "Works of the Law and the Jewish Settlement in Asia Minor". *JGRChJ* 9 (2013) 42-96.
- PG *Patrologia Graeca*. Edt. J. P. Migne, 1-161, Paris 1857-1866.
- Ramsay 1897 W. M. Ramsay, *Cities and Bishoprics of Phrygia Being an Essay of the Local History of Phrygia from the Earliest Times to the Turkish Conquest I-II*. Oxford 1895–1897.
- Rives 1999 J. B. Rives, "The Decree of Decius and the Religion of Empire". *JRS* 89 (1999) 135-154.
- Robinson 1926 D. M. Robinson, "Greek and Latin Inscriptions from Asia Minor". *TAPhA* 57 (1926) 195–237.
- Rubenstein 2004 R. E. Rubenstein, *İsa Nasıl Tanrı Oldu?*. Çev.: Cem Demirkan. İstanbul 2004.
- Ruggieri – Filipović 2007 V. Ruggieri – A. Filipović, "Antiochia di Pisidia Qualche considerazione epigrafica e liturgica". *La Parola del Passato* 157 (2007) 451–468.
- Schaff 2002 P. Schaff, *History of the Christian Church Volume I: Apostolic Christianity*. A.D. 1-100. New-York 2002.
- Schalit 1960 A. Schalit, "The Letter Antiochus III to Zeuxis Regarding the Establishment of Jewish Military Colonies in Phrygia and Lydia". *JQR* 50/4 (1960) 289-318.
- SEG Supplementum Epigraphicum Graecum. Leiden et al. 1923.
- Sinanoğlu 2001 M. Sinanoğlu, "İznik Konsili". *TDVİA* 23 (2001) 549-552.
- Sodini 2014 J. P. Sodini, "Küçük Asya". *Bizans Dünyası. Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*. Çev.: A. Bilge. İstanbul 2014.
- Sönmez 2015 S. Sönmez, "Manastırların Sosyokültürel Yapı ve Fonksiyonları". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 54 (2015) 693-711.
- Stephenson 2016 P. Stephenson, *Büyük Konstantin*. Çev.: Gürkan Ergin. İstanbul 2016.
- Sterrett 1888a J. R. S. Sterrett, *The Wolfe Expedition to Asia Minor*. Boston 1888.
- Sterrett 1888b J. R. S. Sterrett, *An Epigraphical Journey in Asia Minor*. Boston 1888.

- Şahin 1994 S. Şahin, *Die Inschriften von Arykanda*. Bonn 1994.
- Şişman 2001 A. Şişman, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Uşak'ta Montanizm'e Dair Çalışmalar". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (2001) 1-6.
- Tabbernee 2014 W. Tabbernee, *Early Christianity in Context An Exploration: Across Cultures and Continents*. Michigan 2014.
- Talloe 2015 P. Talloe, *Cult in Pisidia. Religious Practice in Southwestern Asia Minor from Alexander the Great to the Rise of Christianity. Studies in Eastern Mediterranean Archaeology* 10. Brepols (2015).
- TAM *Tituli Asiae Minoris*. I-V, Vienne 1901-1981.
- Tarakçı 2010 M. Tarakçı, "Nestorius ve Kristoloji". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2010) 215-241.
- Tiefenbach 2012 H. Tiefenbach, *Anadolu'nun Azizleri*. İstanbul 2012.
- Trebilco 1994 P. R. Trebilco, *Jewish Communities in Asia Minor*. Cambridge 1994.
- Vasiliev 1943 A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Çev.: Arif Müfid Mansel. Ankara 1943.